

IV. A Kárpát-medencei magyar történelem kezdetei

A DINAMIKUS 10. SZÁZAD A RÉGÉSZETI LELETEK TÜKRÉBEN A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

THE DYNAMISM OF THE 10TH CENTURY IN THE CARPATHIAN BASIN AS REFLECTED BY THE ARCHAEOLOGICAL FINDS

Révész László

az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszék, Szeged,
tudományos főmunkatárs, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
reveszlaszlo1986@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

E tanulmány a Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek régészeti vizsgálatát tekinti át. Röviden kitér a társtudományok eredményeire és az interdiszciplináris együttműködés lehetséges területeire. A modern régészeti kutatások a regionális jellegzetességek vizsgálata felé mozdultak el. Ezek segítségével pontosabb képet nyerhetünk a 10–11. századi belső népmozgásokról, társadalmi átalakulásról. A kutatási eredmények rávilágítanak a magyarság és a helyben talált népek viszonyrendszerére, valamint a szomszédos népekkel kialakított kapcsolati zónák problémakörére is. Ezek eredményeként lehetővé válik, hogy a Kárpát-medence 10–11. századi leletanyagát beillesszük az európai történelmi folyamatokba.

ABSTRACT

The study offers an overview of archaeological research on the 10th–11th-century burial grounds of the Carpathian Basin, with a brief look at the main findings of the related disciplines and the potential fields of academic collaboration. Current archaeological research is now increasingly engaged in the study of regional characteristics, whereby we can gain a more detailed picture of the inner population movements and social transformation of the 10th–11th centuries. New research findings have shed light on the interaction between the ancient Hungarians and the local population groups as well as on the problem of the contact zones with the neighbouring peoples. As a result, it is now possible to fit the 10th–11th-century finds of the Carpathian Basin into a broader European framework.

Kulcsszavak: magyar honfoglalás kor, regionális kutatások, régészet, 10. század

Keywords: Hungarian Conquest period, regional studies, archaeology, 10th century

BEVEZETÉS: A KUTATÁS ÁLTALÁNOS HELYZETE

A dolgozat címében szereplő jelző első ránézésre meglehetősen tűnhet: ugyan mitől lenne *dinamikus* a jelzett időszak? Nos, véleményem szerint, két irányból megközelítve is kiérdemelte ezt a minősítést a magyar honfoglalás és államalapítás kora. Egyik oldalról, a kutatás korábban soha nem tapasztalt mennyiségi és minőségi gyarapodásának lehettünk a tanúi az elmúlt évtizedek során. Ez jelenti egyrészt a témakörrel foglalkozó hagyományos tudományágak (történelemtudomány, nyelvészet, régészet, néprajz, antropológia stb.) szerepének bizonyos fokú átrendeződését és ezeken belül a régészeti kutatások jelentőségének a növekedését is. A nagyberuházásokat megelőző feltárások során hatalmas településrészleteket tártak fel, még ha ezek belső időrendjének és településtörténeti tanulságainak a megállapítása távolról sem lezárt folyamat. Más feltárások kapcsán nagyon jelentős a temetkezésekhez kapcsolódó leletanyag látványos bővülése is. Ez utóbbi nemcsak folyamatos mennyiségi gyarapodást jelent (napjainkra kb. 2000 lelőhely hozzávetőleg 40 000 sírját ismerjük a 9. század vége és a 12. század első harmada közötti időszakból), hanem komoly minőségi előrelépés is történt: egyre több a teljesen feltárt, jól dokumentált, s így magas forrásértékű lelőhely. Szerencsés módon ez együtt járt az alapkutatások felgyorsulásával, a 10–11. századi sírok és temetők leletanyagának a közzétételével, egy, a Régészeti Intézet, a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke és a Magyar Nemzeti Múzeum együttműködésében szerkesztett korpuszszorozatban. Ennek eredményeként napjainkra az alapvető régészeti forrásbázis a hajdani szállásterület hozzávetőleg 50%-áról mindenki számára teljeskörűen hozzáférhetővé és kutathatóvá vált (vö. Révész, 2020). A források bővülése a kutatások módszertani megújulásával is együtt járt, a szűken vett régészeti elemzések mellett folyamatosan növekszik a természettudományos vizsgálati eredmények beépítése a szintézisekbe. Különösen öröndes, hogy ez a folyamat nem áll meg a határainknál. Szlovákia területén már az 1960-as évektől kezdődően komoly hagyománya van a 10–11. századi temetők közzétételének és elemzésének (Anton Točík [1968], Mária Rejholcová, Milan Hanuliak, Nevizánszky Gábor és mások). Ugyanezt a munkát Erdély és a Partium területén Gáll Erwin végezte el, s kulcsfontosságú a vukovári temető feldolgozása Željko Demo részéről. A német kutatók érdeklődését korábban Jochen Giesler (1981) és Mechthild Schulze-Dörrlamm (1988) dolgozatai jelezték, a 2000-es évektől viszont Falko Daim (Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz) irányításával nemzetközi projektek foglalkoztak e témakörrel.

A 10. század azonban nemcsak a régészeti ismeretek erőteljes, mennyiségi és minőségi gyarapodása miatt nevezhető dinamikusnak, hanem az óriási jelentőségű, viszonylag rövid idő alatt végbemenő változások okán is. A történeti források mellett bizonyos mértékben a régészeti leletekből is kiolvasható a társadalmi és politikai berendezkedés átalakulása a 10. század második felében és a 11. század

elején. A társadalmi elit (törzsi-nemzetségi arisztokrácia, katonai kíséret) keleti, sztyeppei eredetű reprezentációja alapvetően megváltozott, a korábbi méltóságjelvények (aranyozott ezüstveretes övek, tarsolyok, szablyák és készenléti íjtartó tegeztek) eltűntek a sírokból. Az új típusú fegyvereket – nyugati kétélű kardokat, szárnyas lándzsákat, baltikumi eredetű nyéltámaszos baltákat és bárdokat – forgató férfiak ilyeneket már nem használtak. Ugyanez a változás a női viseletben és ékszerkészletben jóval lassabban, több évtizedes késéssel ment csak végbe. Arra majd a bioarchaeológiai vizsgálatok fognak választ adni, hogy e régészetileg jól nyomom követhető változások mennyiben jártak a társadalmi elit összetételének módosulásával. A közrendű népesség esetében a változás nem ilyen látványos, de legalább ennyire mélyreható. A helyben talált népcsoportok ékszeranyaga mellett a bizánci–balkáni, valamint a nyugati szláv területek karikaékszereinek gyors elterjedése e társadalmi réteg egyre gyorsabb integrációjára utal. Mindez együtt járt településtörténeti változásokkal és a gazdálkodás átalakulásával: korábban lakatlan vagy gyéren lakott területek benépesítésével, illetve a hatalmi gócpontok módosulásával, áthelyezésével. A keresztény térítés hatásai a 10. század utolsó harmadában főként a világi hatalmi központokban mutathatók ki, az új vallás elterjedése és meggyökerezése azonban hosszú, közel másfél évszázados folyamat volt. E dolgozat terjedelmi keretei között nincs lehetőségem arra, hogy a 10. század régészeti kutatásának eddigi eredményeit akár csak az említés szintjén is bemutassam, így csupán néhány, általam fontosnak ítélt csomópontot szeretnék kiemelni.

A HONFOGLALÁS IDŐSZAKA: A KÁRPÁTOKON INNEN ÉS TÚL

A régészeti leleteket valamely esemény történetének a rekonstruálására csak ritkán, s korlátozott mértékben lehet felhasználni. A 19–20. század fordulóján ugyan gyakori és kedvelt eljárás volt az, hogy a honfoglalás kori temetők lelőhelyeit Anonymus *Gestája* alapján megrajzolt útvonalakkal hozták összefüggésbe, s e leleteket a honszerző csaták, táborozások emlékeinek tartották, rövidesen nyilvánvalóvá vált azonban, hogy ez a módszer nem tartható. A temetők ugyanis egy-egy közösség többéves vagy évtizedes tartózkodásának a régészeti emlékei, nem pedig konkrét történeti események lenyomatai. Végeredményben az sem tisztázott, hogy pontosan mikor, s milyen módon történt a honfoglalás. A ma általánosan használt 895–896-os dátumot korabeli írott források nem őrizték meg, az csupán a millennium előkészületeire felkért, Pauler Gyula által vezetett tudományos bizottságnak az eseménytörténetből kikövetkeztetett, „közmegegyezésen” alapuló javaslata volt. Valójában az új haza birtokbavétele a történeti források szerint legalább három ütemben történt: valamikor 894 után a Duna–Ipoly vonaláig terjedő területet foglalták el, majd 900-ban (egy Észak-Itáliába vezetett hadjáratot köve-

tően) csatolták országukhoz a Dunántúlt, s 902–904 között, a Morva Fejedelemség leverése után a Dunától északra lévő területeket a Morva folyóig.

A régészeti leletek elemzése alapján azonban felvetődött ettől eltérő ütemezés lehetősége is. A kutatók egy része amellet érvel, hogy a magyarság megjelenését az általánosan elfogadott 895 körüli dátumnál évtizedekkel korábbra kell tennünk, egyes csoportjainak a beköltözését akár az írott források alapján a Kárpát-medencében történt első említésük idejére, 862 tájára feltételezve. Mechthild Schulze-Dörlamm (1988) a honfoglalás kori sírokban talált muszlim és nyugat-európai pénzek, valamint huszonhét általa kiválasztott tárgytypus eurázsiai párhuzamainak gyűjtése alapján igyekezett kimutatni a Kárpát-medence magyarok által történt birtokbavételének szakaszait a 9. század utolsó harmadától a 10. század közepéig. Hasonló módszert követett Mesterházy Károly is: véleménye szerint a Felső-Tisza-vidéket Árpád magyarjainak megérkezése előtt már birtokukba vették (mintegy elővéd szerepet betöltve) a kabarok (Mesterházy, 1990). Újabban Szőke Béla Miklós érvelt a magyarok 862 körüli megjelenése mellett az írott források alapján. Türk Attila néhány Szeged környéki sír radiokarbon (^{14}C) mérésének adatai nyomán gondol korai magyar betelepülőkre, itt azonban mindössze öt minta adataira támaszkodhatunk, kontrollvizsgálatok nélkül.

A fenti hipotézisekkel szemben azonban komoly történeti és régészeti ellenérvék hozhatók fel. A magyarok Kárpát-medencében történő első felbukkasásáról tudósító források közül többen vitatják, hogy a 862. évre vonatkozó feljegyzés (*Annales Bertiniani*) valóban hozzájuk köthető-e? Az a kérdés viszont eldőlni látszik, hogy a következő, az *Annales Iuvavenses Maximi* által 881-re helyezett Bécs környéki hadjárat egy, a forrásban említett napfogyatkozás alapján valójában 891-ben volt. Eleink első felbukkasására tehát jövőendő hazájuk területén a 862 körüli dátumnál három évtizeddel később kerülhetett sor!

Érdeemes megvizsgálni ebből a szempontból a régészeti lelőhelyeket. Az elmúlt másfél évtizedben ismét intenzívebbé váló kutatások (Türk, 2014; Komar, 2018) nyomán egyre határozottabb körvonalakkal kezd kirajzolódni a Dnyeper középső folyása és az Ingulec folyó között egy jellegzetes lelőhelycsoport, amelyet az egyik lelőhelyéről Szubbotci- (ukránul: Szubbotca) csoportnak neveznek. Sírjaiból olyan tárgyak kerülnek elő, amelyek párhuzamai részint a Dél-Ural vidékével, részint a Kárpát-medence 10. századi leleteivel mutatnak szoros kapcsolatot. Az előzetes híradások alapján e sírokat a radiokarbon vizsgálatok a 9. század második felére kelteznek, s az etelközi magyarság régészeti hagyatékával azonosítják. Értékelésüket jelentős mértékben megnehezíti, hogy zömük szórványlelet vagy legfeljebb 1–3 síros temetőrészlet. Temetőiket nem ismerjük, a megmentett tárgyak zöme pedig a korabeli nemzetközi arisztokrácia igényeit kielégítő luxuscikk (arany vagy ezüst szablyadíszek, övveretek, edények stb.), így használóik etnikumáról keveset árulnak el (az etnikai értelmezés korlátaira: Bálint, 2006; Brather, 2006).

E lelőhelyek másik csoportja nyugatabbra található, a Délkelet-Lengyelországtól (Przemysl, Szudova Visnya) Moldváig, a Dnyeszter és a Prut folyók völgyéig húzódó sávban, lényegében a Kárpátok előterében. Magam hajlok arra, hogy a Háromszéki-medence mindössze két ismert 10. századi sírját (Csíkzsögöd, Eresztevény-Zádogostető) is e csoportba soroljam, azokat ugyanis nagyon nagy távolság választja el a Kárpát-medence 10. századi temetőinek tömbjétől. Sajnos e terület leletei is zömmel magányos sírok, de itt már akadnak nagyobb, 16–26 síros temetőrészletek is (Przemysl, Szlobodzeja), melyeket leleteik, illetve a szénizotópos (^{14}C) vizsgálatok a 10. századra kelteznek. Jóllehet a kutatók egy része a Dnyeper és a Dnyeszter völgyének a lelőhelyeit egyaránt a Szubbotci-lelethorizonthoz sorolja, s így az etelközi magyarság hagyatékának tartja, véleményem szerint ez nem lehetséges. A két lelőhelycsoportot legalább 400 km-es leletmentes sáv választja el egymástól: a kettő között található Déli-Bug környékéről ugyanis egyetlen lelőhelyet sem ismerünk, amelyet a magyarok elődeihez köthetnénk. Ennek ismeretében aligha számolhatunk a Kárpát-medencében valamiféle magyar „előőrsök” megtelepedésével a 860-as évektől, azokat ugyanis 750–800 km választotta volna el népük Dnyeper-vidéki szállásterületétől. Ráadásul, mint láttuk, nincs egyértelmű, vitathatatlan írott forrásunk sem, amely alátámasztaná a magyarok 891 előtti megjelenését a Duna–Tisza vidékén.

A Kárpátok előterében talált lelőhelyeket illetően más magyarázat kínálkozik. Ennek tárgyi anyaga számos vonásában a 10. századra utal, hiányzik viszont belőle az a komponens, amely a Szubbotci-leletkört a Dél-Urál vidékéhez kapcsolja. Úgy tűnik, a magyar fejedelmek fennhatósága a 10. század első felében e területre is kiterjedt. Ez a történelemben nem lenne példa nélkül való, ugyanis a korai Avar Kaganátus fennhatósága 568–626 között ugyancsak kiterjedt a Kárpátoktól keletre lévő területekre is. A San–Prut–Dnyeszter-környéki temetők felhagyására a 10. század második harmadának vége felé kerülhetett sor, akkor, amikor a régészeti források szerint a Kárpát-medence belső területein is komoly változásokat figyelhetünk meg.

Korábban Bóna István, majd Bálint Csanád is rámutatott arra a tényre, hogy a keleti pusztákról a Kárpát-medencébe érkező népek anyagi kultúrája az új kulturális közegben viszonylag gyorsan átalakult. Így történhetett ez a honfoglaló magyarok esetében is: hagyatékukban egyetlen olyan tárgy sem maradt fenn, amely közvetlen Urál-vidéki kapcsolatokra utalna. Egyszerű használati eszközök a korabeli eurázsiai sztyeppén széles körben elterjedt típusok, kerámiaművességükben az uráli kapcsolatoknak (ún. kusnarenkovói típusú kerámia) nincs nyoma. A korábban a szaltovói kultúrkörrel (a Kazár Kaganátus népeinek összetett régészeti hagyatékával) kapcsolatba hozott, a félnomád életmód bizonyítékának tekintett cserépüstökről kiderült, hogy nem keltezhetők a 11. századnál korábbra. Azok a (kevésbé szerencsés kifejezéssel) „magyargyanúsak” nevezett (Türk Attila) nemesfém díszítmények (övveretek, veretes tarsolyok, tarsolyleme-

zek, lószerszámdíszek, szablyaszerelekek stb.), amelyek kétségkívül kimutathatók a Szubbotci-leletkörben és a Dél-Ural körzetében is, nem tekinthetők etnikumjelzőknek. A korabeli társadalmi elitek e luxustárgyai ugyanis széles körben kimutathatók az Al-Duna vidékétől (Bulgária) a Kaukázusig, Kijev környékétől az erdőövezet finnugor népeinek hagyatékaig és Skandináviáig mindenütt. Ma már nyilvánvaló, hogy pusztán a tárgyak formai hasonlóságára építve lineáris őstörténetet írni nem lehet. A 10. századi Kárpát-medence régészeti hagyatéka egyvalamit jelez: azt a kulturális közeget, ahonnan a többgyökerű magyarság számos alkotóeleme kiszakadt, s egy vezető nemzetség irányításával mesterségesen szervezett politikai formációkba (nemzetségek, törzsek, törzsszövetség) tömörült.

A 10. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCE KÉPE A TEMETKEZÉSEK TÜKRÉBEN

A Kárpát-medence 10. századi leletanyagának megítélése az elmúlt másfél évszázad során komoly változásokon ment át. A 19–20. század fordulóján Pulszky Ferenc, majd Hampel József nyomán magyarnak csak azokat a sírokat tartották, amelyek gazdag mellékleteket (lovassírkészítés, fegyverek, ékszerek, ruhadíszek, rangjelző tárgyak) tartalmaztak. A szegényes drótkészerekkel, egyszerű használati tárgyakkal vagy mellékletek nélkül eltemetett férfiak és nők hagyatékát a helyben talált, többnyire szláv népeiséggel azonosították, s ezt a nézetet elfogadták (s többnyire vallják ma is) a környező országok kutatói. A Kárpát-medence belső területei így hirtelen megteltek „szláv” temetőkkel (Hampel, 1907). A régészeti hagyatékek ezen *etnikai alapú* felosztásának tarthatatlanságát ismerte fel az 1950-es évek végén Szőke Béla, s kimutatta, hogy a szegényes leletek valójában a honfoglalás kori köznép (a belső területeken zömmel magyar, a peremvidékeken szláv csoportokkal kevert) emlékeit jelzik (Szőke, 1962). Az etnikai felosztást elvetve, a különböző temetőket így egy-egy *társadalmi réteg* hagyatékának tekintette. Nézeteit a magyar kutatás magáévá tette, s a mai napig alkalmazza. Annak ellenére, hogy rövidesen kiderült: az általa felállított társadalmi kategóriákba (törzsi-nemzetségi arisztokrácia – középréteg – köznép) a konkrét lelőhelyek csak igen nehezen sorolhatók be. Egy-egy temetőben ugyanis többnyire különböző jogállású személyeket hantoltak el, így azok többsége aligha tekinthető valamely meghatározott társadalmi réteg hagyatékának. Ezt a több évtizedes patthelyzetet oldották fel Kovács László kutatásai (Kovács, 2013). Az ő javaslatai szerint a 10–11. századi temetőtípusok vizsgálata során mellőzni kell a (régészeti eszközökkel amúgy is nehezen meghatározható) társadalmi, illetve etnikai szempontokat. Helyettük pusztán az adott temető sírszámára és használati idejének hosszára kell koncentrálnunk. Így egy csapásra eltűntek a kutatást korábban merev kategóriákba szorító, az előrelépést meggátoló béklyók. Kovács László módszerét magam tovább finomítottam (Révész, 2020). Ennek során be-

vontam a vizsgálatokba a csupán töredékesen ismert lelőhelyeket is, kísérletet téve az azok által kirajzolt tendenciák felvázolására. A temetők leletanyagának összetételére és időrendjére koncentrálva, egymástól térben és időben elkülönülő regionális csoportok rajzolódnak ki, elének tárva a 10–11. századi Kárpát-medence folyamatosan változó, rendkívül dinamikus képét. E munkát az egész Kárpát-medencére kiterjedően tervezem elvégezni, jelen fázásában a Keleti-Kárpátoktól a Duna–Ipoly vonaláig terjedő területet vizsgáltam át. Eredményeimet az alábbiakban összegezem (részletesen lásd Révész, 2020).

Általánosságban elmondható, hogy a honfoglaló magyarság még a Kárpát-medence letelepedésre alkalmas területeit sem tudta létszámánál fogva teljesen kitölteni. A 10. század első kétharmadában a temetők viszonylag kis sírszámúak voltak, az eltemetettek száma egy-egy lelőhelyen a százat ritkán haladta meg. Egészen extrém méretűnek (és egyedülállóknak) számít közöttük a Sárrétudvari-Hízóföldön talált 262 síros lelőhely. E kis, többnyire néhány családból álló közösségek (Bollók, 2013) temetőiket gyakran csak néhány évig vagy évtizedig használták, majd tovább költözve új szállásokat és temetőket nyitottak. A korábbi feltételezésekkel szemben csak egyes kisebb térségekre volt jellemző az, hogy ugyanazon falu népessége a 10. század elejétől a 11. század végéig egy helyben maradt. A temetőket többnyire a folyók állandóan vagy időlegesen vízjárta térségeiből kiemelkedő dombokon, vagy a vízfolyásokat követő magaspartokon létesítették. A vizektől távolabb eső szárazulatokat azonban vagy betelepítetlenül hagyták, vagy csak nagyon gyéren szállták meg. Ennek következtében az olyan, egyébként jó termőtalajjal rendelkező területek nagy részén is csak ritkán találunk temetőket, mint például a Bácska, a Bánság vagy a Maros–Körös-közének belső területei. Az erdős, hegyes vidékekre legfeljebb a nagyobb folyók völgyei mentén hatoltak be, de inkább csak az ezredforduló időszakától.

Régészeti jellemzőik alapján a 10. század első kétharmadában számos, azonos kulturális közegeből származó, de részben eltérő hagyományokkal rendelkező, egymástól területileg is elválasztható kisebb-nagyobb csoport különíthető el. Ezek a leletanyaguk összetételét, a temetőkben megfigyelhető nemi arányokat, a temetők szerkezetét és használati idejének hosszát tekintve is kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymástól. Kiemelkedik ezek közül a Felső-Tisza-vidék. Az ottani sajátos összetételű, mesterségesen szervezett, jelentős férfitöbbséget tartalmazó temetők fegyverekkel, méltóságjelvényekkel gazdagon felszerelt sírjaikkal a hajdani fejedelmek katonai kíséretét, s annak vezetőit rejthették. Egyedülálló leletgazdagságuk mellett figyelemre méltó, hogy ezekből került elő a 10. századi távolsági kereskedelembe való bekapcsolódást jelző Kárpát-medencei muszlim dirhemleletek 85%-a. Az egymástól gyakran csak 100–150 méterre létesített kis temetők vagy temetőcsoportok sávja Tiszaeszlár és Rakamaz határától a Bodrogközön át a Tiszahátig (Tuzsér, Eperjeske, Tiszabездé) húzódik. Szervező-elvükhöz érdekes adat, hogy például a teljesen feltárt karosi II. és III. temetőben

(az I. temetőt mezőgazdasági munkák során feldúlták) nyugvó gazdag mellékletű férfiak („vezérek”) az archaeogenetikai vizsgálatok szerint testvérek voltak, míg hasonló kapcsolatok más eltemetettek között csak egy-egy temetőn belül mutatathatók ki, de a temetők között nem.

Úgy tűnik, a 10. század első öt–hét évtizedében az újonnan jött és a helyben talált népesség többnyire elkülönült egymástól. Legfeljebb arra találunk példát, hogy kisebb magyar közösségek települtek a korábban itt lakott csoportok mellé vagy azok közelébe. Ez a jelenség főként a peremterületeken követhető jól nyomon. A régészeti leletek alapján abban az időszakban még kívül esett a magyar településterületen (de nem a szállásterületen, illetve az uralmi területen!) a Szatmár-Beregi-síkság, Erdély, de a Drávától délre és a Zala folyótól nyugatra eső térség is. A helyzetet jól illusztrálja a beregi, szatmári szilágysági területek helyzete, ahol egy sajátos, 10. század eleji, néhány síros kis temetőkből álló csoport kezd kirajzolódni Szolyva, Beregszász, Tarpa leletei nyomán, s valószínűleg e körhöz tartozott a kolozsvári temetők egy része is. E gazdagon felszerelt kis közösségeket a Bodrogtól a Szatmár-Beregi-síkon, a Szilágyságon át a Szamos mentén Kolozsvárig húzódó terület szláv csoportjai közé rendelte a fejedelmi akarat. Hasonló jelenség a peremterületeken mindenütt megfigyelhető, s alkalmanként nem csupán a Kárpátok belső, hanem a külső karéja mentén is. Véleményem szerint ekként értékelhetjük a Kárpátok keleti előterében, a San folyótól a Dnyeszterig húzódó lelőhelycsoportot is.

AZ ÁLLAMALAPÍTÁS KORA A TEMETŐK TÜKRÉBEN

Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a magyar településterületen számos, a 10. század korábbi évei során nyitott temető használata a század második felében megszűnik, olykor egész régiók területén. Ezek sorába tartozik mindenképp az a Felső-Tisza-vidéki terület is, amelyet vezéri sírjai, katonai kíséretet rejtő temetői nyomán a korábbi fejedelmi uralmi központ helyével azonosítottunk. A temetőelemzések azt mutatják, hogy pontosan ugyanebben az időszakban nagy változások következtek be az itt élt népesség életében. Számos térségben a 10. század első felében nyitott temetők sorának használata megszakad: vagy nem használták tovább azokat, vagy az addig oda temetkező közösség mellé vagy helyébe újabb csoportok települtek. A 10. század közepe után lépték át a magyar közösségek a Zala folyó vonalát is, s telepednek meg Zala és Vas megyék területén, a Szerémségben, Dél-Erdélyben a Maros középső folyása körzetében, de a Kárpát-medence belső részén is olyan területeken, amelyeket korábban nem, vagy csak gyéren népesítettek be. Megváltozott a leletanyag összetétele is: megjelentek az új típusú fegyverek (kétélű kardok, nyéltámaszos balták és bárdok, frank szárnyas lándzsák) és lószerszámok. A 10. század második felében és a 11. század elején hirtelen

és látszólag érthetetlen módon újra feltűnnek a 8. század végi, 9. századi avar és Karoling peremkultúrából ismert ékszertípusok, illetve azok változatai. Egyes települési gócekban olyan ékszertípusok jelentkeznek, amelyek hordozói eredetileg a Keleti-Alpok területén laktak (ún. Köttlach-kultúra). Mindezek más, újonnan feltűnő karikaékszerekkel (állatfejes karperecek, fonott vagy rombusz átmetszetű nyak- és karperecek, gyűrűk) nagyon gyorsan, néhány évtized alatt elterjedtek az egész Kárpát-medencében. Lényegében ekkor vált egységessé (mondhatni: uniformizálódott) a térség lakóinak ékszeranyaga. Ezzel párhuzamosan fokozatosan eltűntek a sírokból a korábbi, keleti jellegű viselet tárgyai: legelőbb a férfiak méltóságjelvényei (aranyozott ezüstveretes övek, szablyák, tarsolylemezek, veretes tarsolyok, készenléti íjtegezkek), az új típusú fegyverekkel felszerelt férfiak ilyeneket már nem használtak. Némi fáziskéséssel ugyanerre a sorsra jutottak a női ékszerek és ruhadíszek is. Miként történhetett mindez?

Indokolt lehet annak a felvetése, hogy az említett tárgytipusok gyors elterjedése és az új temetők nyitása a helyben talált népesség (avarok, szlávok, illetve a Karoling peremkultúra vegyes összetételű lakossága) szétszórása, s a magyar közösségekkel történő keveredése nyomán következett be. Az áttelepítések egyébként ez utóbbiak többségét is érintették. E folyamat eredményeként történt meg a honfoglaló és a helyben talált népesség anyagi kultúrájának egységesülése, amely jól kiolvasható a 11. századi temetők leletanyagából. E népesség alkotta a társadalom közrendű rétegeit, a formálódó Magyar Királyság alattvalóinak sokaságát. A jövőben az archaeogenetika és a stabilizotóp-vizsgálatok minél nagyobb számú, lehetőleg egy-egy teljes temetőt felölelő mintavételei segíthetnek tisztázni ezeket a kérdéseket.

Mindez az államszervezéssel együtt járó tervezett telepítések eredményeként zajlott le. Közép-Európában nem egyedülálló módon: ugyanakkor hasonló folyamat zajlott le Csehországban és Lengyelországban is. Az egyeduralom kiépítésére törekvő dinasztia először igyekezett megerősíteni a céljai eléréséhez nélkülözhetetlen katonai kíséretét. Míg a Přemyslidák és a Piasztok ezt főként a területi terjeszkedéssel, és ezzel összefüggésben a nemzetközi rabszolga-kereskedelemben történt bekapcsolódással érték el, az Árpádok a zsákmányszerző hadjáratok és a békeválság eredményeként befolyt javakkal tudták honorálni és gyarapítani a kíséretüket. Ez utóbbira támaszkodva eredménnyel vehették fel a harcot riválisaikkal. A hajdani, valós vagy fiktív vérségi alapon szervezett közösségek megbontásával, szétszórásával elejét kívánták venni annak, hogy törekvéseiknek bármilyen szervezett erő ellenállhasson. A dinasztia egyeduralmának kiépítése nyilván súlyos belső konfliktusokkal járt. Erről tanúskodnak Lengyelországban a regionális uralmi központok pusztulási rétegei, Csehországban a rivális Slavnik dinasztia elpusztítása és központjuk (Libice) lerombolása. Magyarországon a meginduló latin nyelvű írásbeliség őrizte meg e belharcok utolsó mozzanatait (Koppány, Gyula, Ajtony hatalmának felszámolása). E folyamatok régészeti

lenyomatai, emlékei lehetnek az időrendjükben, összetételükben, területi megoszlásukban rendkívül változatos 10–11. századi temetők, sokuk megszűnése s újabbak megnyitása.

Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy e folyamatoknak nemcsak régészeti vonatkozásai vannak, hanem hatással lehetnek a korszakkal foglalkozó társtudományokra is. A középkor későbbi évszázadaiból fennmaradt írott forrásokban megőrzött adatok (helynevek, birtoklástörténet, intézmények, etnikai viszonyok stb.) automatikus visszavetítése a 10. századra komoly kockázatokat rejt magában mind a történettudomány, mind a nyelvészet számára. Hasonló a helyzet az antropológia vagy az archaeogenetika terén is (magyarul összefoglalóan vö. Bogácsi-Szabó et al., 2008). Egyáltalán nem mindegy ugyanis, hogy az általánoságban 'honfoglalás kor' néven nevezett 10. század melyik temetőjéből, melyik területéről és melyik periódusából történik a mintavétel. A vizsgálati eredmények ugyanis nagyon alaposan átgondolt régészeti szempontrendszer hiányában nem lesznek reprezentatívak, általánosíthatók pedig semmiképpen. A dinamikus 10. század talányainak kibogozása csakis interdiszciplináris együttműködés keretében, az adott szakterület szakértőinek együttműködésével lehetséges.

IRODALOM

- Bálint Cs. (2006): Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai). *Századok*, 140, 277–347.
- Bogácsi-Szabó E. – Csányi B. – Tömöry Gy. et al. (2008): Archeogenetikai vizsgálatok a Kárpát-medence 10. századi népességén. *Magyar Tudomány*, 169, 10, 1204–1216.
- Bollók Á. (2013): Magángondolatok temető, település és településtörténet viszonyáról a 10–11. századi Kárpát-medencében. Private Thoughts on the Relation between Cemetery, Settlement and Settlement History in the Carpathian Basin in the 10–11th Centuries. In: Kádár Zs.– Lakatos B. – Zarnóczki Á. (szerk.): *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. (Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 13.)* Budapest: Magyar Levéltárosok Egyesülete, 25–70.
- Brather, S. (2006): „Etnikai értelmezés” és struktúratörténeti magyarázat a régészetben. *Korall*, 24–25, 23–72.
- Giesler, J. (1981): Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Praehistorische Zeitschrift*, 1, 56,
- Hampel J. (1907): *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest: MTA
- Komar, O. V. (2018): *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 11/ Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok)* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont 5, Budapest
- Kovács L. (2013): A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. — Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartiere und Dörfer mit Hinblick auf die Vorgeschichte. Ein Abriss. In: Révész L.– Wolf M. (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged, SZTE, 511–604.

- Mesterházy K. (1990): A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. – The Metal Workshop in the Upper Tisza Region and the Chronology of Finds from the Conquest Period. *Agria, az Egri Múzeum Évkönyve*, 25–26, 235–274.
- Révész L. (2020): *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13) Budapest–Szeged: Martin Opitz Kiadó
- Schulze-Dörrlamm, M. (1988): Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 35, 2, 373–478.
- Szöke B. (1962): *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. (Régészeti Tanulmányok 1.) Budapest: Akadémiai Kiadó
- Točík, A. (1968): *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. (*Archaeologica Slovaca, Catalogi Instituti archaeologici Nitriensis Academiae scientiarum slovacae* 3) Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied
- Türk A. (2014): A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban. (Perspektívák és teendők). In: Sudár B. – Szentpétery J. – Petkes Zs. et al. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. (MTA BTK MŰT Kiadványok 1.) Budapest: MTA BTK, 19–29.